

FÜZI LÁSZLÓ

## Egy vitáról – és tanulságairól

1992 és 1993 tavasza között vita zajlott a *Tiszatáj*-ban Közép-Európa jelenéről és jövőjéről, arról, hogy létezik-e egyáltalán Közép-Európa, s ha igen, miben mutatkozik meg a sajátossága, lényege. A vita teljes volt: Fried István vitaindítójára a tanulmány tételeit szemügyre vevő újabb tanulmányok érkeztek, az egyes történeti erkölcsi-etikai kérdések kapcsán „kiegészítő tanulmányok” is napvilágot láttak – végül pedig Fried professzor összefoglalta a vitát, mondhatnánk úgy is, hogy „levonta a tanulságokat”, reflektált a felvetődő problémákra, kérdéskörökre. Most, hogy *Közép-európai változatok (Álmok és realitások)* címmel külön füzetben is megjelent a vita anyaga, úgy gondolom,

nem egy-egy részletkérdésről, a polémia egy-egy száláról kell szólnom, hanem a vita egészéről – a vitáról mint jelenségről, méghozzá a „rendszerátalakítást” követő vitáról mint jelenségről. Ez a vita ugyanis ezer szálon kötődik a magyar (s a közép-európai, közép-kelet-európai) viták többségéhez: nem egyszerűen Közép-Európáról folyt itt a diskurzus, hanem eljövendő életünkről, arról, hogy lesz-e, s ha igen, akkor milyen lesz. A valamikori életbe átmenthető-e egyáltalán valami a „hajdanvolt közép-európaiságból”?

Igen, ennek a hangsúlyozását tartom a legfontosabbnak: ez a vita igazában nem arra kérdezett rá, hogy létezett-e, s létezik-e Közép-Európa, hanem arra, hogy annak a térségnek, amelyet hagyományosan Közép-Európának neveznek, sikerül-e kapcsolódnia a nyugat-európai fejlődési modellhez, avagy leszakad ismétlenül, s kelet-európai vonásai erősödnek fel ismét. Innen nézve az 1989 után felszakadt nagy „helyzettisztázó” irodalmi vonulathoz tartozik ez a vita is, ahhoz, amelyet Esterházy Péter, Lengyel László, Sándor Iván és Vekerdi László neve fémjelezhet az olvasó számára. Ma minden ugyanarról szól, s mi is a kiütkeresés kérdéseire figyelünk, bármit is olvassunk, bármivel is találkozunk. Nem véletlen, hogy Sándor Iván és Vekerdi László ebben a vitában is részt vett, s alighanem az sem, hogy gondolatmenetük számos ponton találkozott a náluknál is veszélyeztetettebb helyzetben élő Juhász Erzsébetével. Bármennyire is meglepőnek tűnik, ez a történeti, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti kérdéseket felvető és tisztázó vita a jelenről mondta a legtöbbet. Vegyük sorra pár szerző legfontosabb tételét.

Juhász Erzsébet éppenséggel a vajdasági magyarság *mai* helyzetéből kiindulva nevezte Közép-Európát az Európa utáni *honvágnak* – s bizony, nem a múltból mondja, pedig mondhatta volna arról is: „A ránk szakadt pusztítás és rombolás e rettenetes korszakában az nyer mindinkább igazolást, hogy milyen reménytelenül zsákutcába vezet a csak nemzeti kultúrákban és valamiféle világkultúrában való gondolkodás. A nacionalizmus nacionalizmust szít, a saját nemzeti kultúrájának mindenek fölé való emelése kizárólagosságot, amibe – hosszú távon legalábbis – nem a másik nemzeti kultúrája, hanem éppen a magunké bukna bele.” Vekerdi László – mint már annyiszor – most is a mindennapokból, azok jelenségeiből kiindulva alapozta meg általánosított tételait. „Nemrégiben egy jóhiszemű nyugati megfigyelő, nem minden ironia nélkül, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot »új banánköztársaságoknak« nevezte, persze nem a termelés, hanem a fogyasztás banánköztársaságainak. A banán az új gazdagság szimbóluma: ahogyan ez a nemrégiben még inkább csak a nómenklatúrájának fenntartott gyümölcs hétköznapivá válva elárasztotta az üzleteket és árusítóhelyeket, a banánhéj pedig a járdákat és a kukákat, úgy árasztotta el legkülönbözőbb áruival a térséget a Nyugat” – mondja, majd pedig hozzáteszi: éppenséggel egyetlen alapvető probléma nem oldódott csak meg, az, hogy miképpen lehet tőkés gazdaságot építeni – tőke nélkül. Sándor Iván a tanulmány helyett írt levelében számos alapvető kérdést vet fel, többek között ezt: „Akarja-e ma Közép-Európa Közép-Európát? Meghökkenve tapasztaljuk, hogy *nem*. És éppen egy olyan történelmi pillanatban, amikor *volt* rá esélye, hogy megvalósíthasson valamit. De a Közép-Európa-gondolat helyett Közép-Európa a nemzeti-etnikai-faji-politikai-hatalmi »sajátosságokat« (szembenállást) emeli az értékhierarchia élére.” Mennyire egybecseng ezzel (s Juhász Erzsébet, Vekerdi László és a többiek mondanójával) Heiszler Vilmos gondolata: „...a közép-európai gondolat vonzereje éppen abban állott, hogy tagadta azt a vonalat Trieszt és Lübeck között, melynek a jó stílusú Churchill a »vasfüggöny« elnevezést adta. Megfújták a közép-európai gondolat elkötelezettjei a kürtöt a vasfüggöny előtt, s az egyszerűen csak leomlott – de úgy látszik, egyelőre csak a por és az omladék között kószálunk, elveszítve még az orientációt is, amit a fal biztosított... Úgy látszik, hogy a történelmi áttekintésben felvázolt közép-

európai régió nyugati fele – a volt NDK, Ausztria, Csehország, s minden bizonnyal Szlovénia is – szívesen elhagyná a csak koloncnak érzett keleti szomszédokat, s a bizonytalan Közép-Európa helyett a biztos Nyugat-Európában igyekszik minél előbb helyet biztosítani magának. Mindenki helyezkedik, igyekszik jobb pozíciót kivakarni magának – darwini versenyfutás folyik, melyben a nyertes a centrumhoz, a legfejlettebb régióhoz való tartozást reméli, a vesztes perspektívája a lassú lecsúszás a harmadik világba – hol van itt hely Közép-Európának?”

Maradjunk egyelőre ennél a megállapításnál: ha ez a jelen, s ilyennek mutatkozik a jövő – létezett-e a múltban Közép-Európa? A tanulmányok nagy érdeme, hogy sorra veszik a legtöbb Közép-Európa-elméletet. A sort Fried István kezdi, aki szinte zavarba hozó tájékozottsággal és alaposítással ismerteti a legkülönbözőbb elméleteket. Juhász Erzsébet folytatja, Eric Hobsbawm rendszerezését idézve, Alois Woldan pedig a Közép-Európa-mítosz gyökereiről ír. Alapvetőnek tűnik Fried István megállapítása: a Közép-Európa-gondolat a legtöbbször a művelődés területén jelentkezett – viszont „Közép-Európa művelődési kapcsolatainak kiépítése mindenekelőtt politikai, hiszen meg kellett teremteni azt a szellemi környezetet, amelyben él, hat, működik a kapcsolatok intézményesített hálózata”. Ez nem történt meg, tudjuk jól. Erről a különbözőségről olvashatjuk Fried István vitaindítójában: „Ami politika és kultúra eltéréseit illeti, a politikában a régiók határai dinamikusabban változnak, gyorsabban jönnek létre, de gyorsabban is válnak semmivé... A politika régiókban sokszor volt nagyhatalmi érdekek függvénye... A régió köztes helyzete, megosztottsága nemigen tette lehetővé a saját utat, a semlegességet, ellenben igényelte a szövetségi rendszerek előnyeinek és hátrányainak gondos (és nem egyszer: cinikus, és ekkor eredményes) mérlegelését.” Ez vezetett oda, hogy Közép-Európa nehezen megfogható és létező (Fried István), vagy ahogy Pomogáts Béla kifejti: „Közép-Európa fogalmát inkább érezzük, mint érzékeljük, inkább meditatálunk fölötte, mintsem egyértelmű és megvalósítható terveket készítenénk arról, hogy miként is követhetnénk ki a hozzá vezető utat. Közép-Európa mint geográfusok és államjogászok által is szentesített politikai realitás, egyelőre a nosztalgikus képzetek világába tartozik, egy imaginárius lelki térképen található csupán, és ez a lelki térkép talán csak Budapesten, Bécsben, Prágában és Zágrábban dobogtatja meg a szíveket. Közép-Európa egyelőre (és talán még hosszú évekig) inkább az irodalom, mint a politika érdeklődését váltja ki; Elias Canettiét, Milan Kunderát, Antun Šoljanét és persze Mészöly Miklósét, Konrád Györgyét, Esterházy Péterét. Emlékezések és ábrándozások tárgya, és mint minden nosztalgia, a múlthoz, jelesen a közép-európai régió történelmi múltjához fordul, erre hivatkozik, erre támaszkodik.”

Szinte valamennyi tanulmány érinti az Osztrák-Magyar Monarchia és az elképzelt Közép-Európa közötti kapcsolatot, feltehetően azért, mert a Közép-Európával foglalkozó irodalom vissza-visszatérő kérdésköre ez. „Nem egy írásban éppen az Osztrák-Magyar Monarchia látszott mintaként a leginkább alkalmasnak: jogrendje, parlamentje, liberalizmusa (kiváltképpen az 1970-es évek keleti Európájával egybevetve) folytathatónak tetszett” – olvasom Fried Istvánnál, aki hozzáteszi: „a Monarchia olyan soknemzetiségű államszövetséggé értékelődött át, amelyben benne rejtett egy közép-európai közösség lehetősége, és amelyet inkább külső, mint belső erők döntöttek, semmisítettek meg.” Számomra rendkívül rokonszenves, hogy a vita valamennyi résztvevője elhatárolja magát a Monarchia-kultustól, attól a Monarchia-kultustól, amely pár évvel ezelőtt „végigfutott” a magyar szellemi életben. Tulajdonképpen akkor is arról volt szó, hogy a tudományos kutatás élénkült fel, évtizedek tiltása után, s a nagy eredményeket felmutató Monarchia-kutatás kapcsán teremtettek divatjelenségeket. Fried

István a vitaindítóban leszögezi: „...a Monarchia egykori polgárai korántsem érezték olyan idillikusnak helyzetüket és biztonságukat, mint azt kései utódok feltételezik rólok”, Vekerdí László pedig a vitaindítóra visszautalva így ír: „Nagyon is igaza van Fried Istvánnak, hogy »ennek a világnak, ti. a Monarchiáénak, el kellett múlnia, emlékké kellett szépülnie ahhoz, hogy élő és hatni képes lehessen – a továbbiak magatartásokban, reflexekben, étkezési szokásokban, általában az irodalomban, olykor a kabarében, a jellegzetesen városi fordulatokban.« Ma már, ebben is igaza van Fried Istvánnak, ez az emlék is meghatározza Közép-Európát, ha ugyan nem éppen ez határozza meg első-sorban. Annál is inkább, mert ami itt a Monarchia után következett, az általában még sokkal rosszabb volt.”

Eddig a kötet tanulmányait, a különböző tanulmányokból összeálló nagyon is egységes világot követtem nyomon. Talán érezhetővé vált, hogy a jeles szerzők a valóság felett lebegő világként rajzolták meg a maguk Közép-Európa-képét. Ma nem látszik reálisnak egy kulturálisan-gazdaságilag-politikailag egymáshoz közelítő államokból összeálló Közép-Európa. Ám miközben a szerzők megállapítják ezt – vágyképként meg is fogalmazzák Közép-Európa létének szükségességét. A leghatározottabban talán Juhász Erzsébet: „Közép-Európa tagadása ma sokkal inkább következik önismerethiányból, mint néhány évvel ezelőtt. Ez a mostani azt látszik bizonyítani, hogy az eszmei totalitarizmus megszűnte után a vélt vagy valóságos nemzeti szabadság és önrendelkezés is járhat önismeretzavarral. Mindebből persze nem következik közvetlenül az, hogy helyes önismerettel rendelkezni a térségben annyi, mint közép-európainak lenni, de orientáció szempontjából mindenképp a legmervadobb látószögnek látszik e tekintetben.” Juhász Erzsébethez, s a kötet többi szerzőjéhez hasonlóan magam is úgy látom, hogy az összeomlás után – bármennyire kevésbé is igazságtaló ez számunkra, történelmi lépéssel mérve ebben a pillanatban vagyunk – nem lehet pontosan megrajzolni a jövőt, hiszen a káosz, az áttekinthetatlenség nem engedi a tisztult kép megrajzolását. Elméletileg, a fejlődési tendenciákat tekintve, több modell megvalósulása is elképzelhető. Az egyik: a nyugati technikai civilizáció magához rántja, „bekebelezi” a tőle Keletre eső térséget, a másik: a technikai civilizáció elterjedése regionális keretekben történik meg, a technikai fejlődés nem semmisíti meg a korábbi fejlődési, térségi sajátosságokat – ebben az esetben lehetőség mutatkozik egyfajta Közép-Európa-tudat kialakítására, a harmadik: a térség államai önmagukban próbálkoznak a kiutkereséssel – ebben az esetben a mostani káosz és szegénység lesz a meghatározó – a negyedik eshetőség pedig az, hogy a Balkán terjeszkedik, s meghódítja a valamikori Közép-Európa-álmokat megszüülő térséget. Talán bizonygatnom sem kell, hogy a felvázolt eshetőségek közül az a legszimpatikusabb, amely mellett az ismertett vita résztvevői is letették a voksukat.

\*

A Tiszatáj Közép-Európa-vitájának anyagát magába foglaló gyűjtemény ismertetését ezen a ponton talán le is lehetne zárni. De hát nem egy vitáról van itt szó, hanem az 1989 után kialakult „helyzettisztázó” irodalom egyik fejezetéről, ezért néhány megjegyzést még meg kell fogalmaznom. A kötet kapcsán teszem meg ezeket a megjegyzéseket, mégis azt szeretném, ha valaki érteni akarja a következő pár sort, szélesebb összefüggésben értse azokat, ő maga is igyekezzon a magyar szellemi élet egészére vonatkoztatni.

A első megjegyzés a vitákban részt vevők körére vonatkozik. A szerkesztőség minden bizonnyal igyekezett kiszélesíteni a hozzászólók körét, s szép eredményt is ért el ezen a téren, mégis azt kell mondanom, hogy csökken a közéleti-politikai-művelő-

dési-történeti vitákban részt vevő tudósok, írók, közírók száma. Így a Tisztatáj is azokat találta meg – dicséretére legyen mondván: a *saját szerzői* közül –, akik más lapok, folyóiratok, szervezetek vitáiban is részt vesznek. Elsősorban Sándor Ivánra és Vekerdi Lászlóra gondolok itt, de Fried István, vagy éppenséggel Juhász Erzsébet sem tartja magát távol más fórumok vitáitól. (Természetesen jó, hogy így van – ám jobb lenne, ha többen lennének a hozzájuk hasonló alkotók, tudósok.) A jelenséget általánosíthatjuk is: egyre inkább úgy tűnik, hogy a szellemi életben részt vevők nagyobbik része távol tartja magát a diskurzusoktól. Pedig fontos éveket élünk át: sok minden most dől el, lehetséges, hogy hosszú időre, a tisztázó erőre tehát szükség van.

A második megjegyzés a szellemi életben lezajló viták hatásával kapcsolatos. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy minden valódi szellemi jelenség csak át-tételesen fejtheti ki a maga hatását, s minél inkább szellemi, a maga természete szerint annál áttételesebben. Ennek ellenére szinte megdöbbenőnek találom, hogy a szellemi élet vitáitól a politikai szféra szinte teljes egészében elhatárolja magát, igaz, nem deklaráltan, hanem totálisan. Valószínűleg nem folytatható hosszú ideig az a gyakorlat, hogy a politika nem figyel fel a szellemi-tudományos-művészeti életben kiküzdött gondolatokra. (A jelenség előzményeire láthattunk példát az említett tanulmányokból vett idézetekben.) A politikának is meg kell teremtenie a maga szakzszerűségét, ez pedig elválaszthatatlan a korszerűségtől. A korszerűség pedig csak a szellemi léttel való természetes kapcsolat tudja megteremteni. Hasonló a helyzet a másik oldallal – a szélesebb értelemben vett társadalommal, ha lehet ezt egyáltalán így nevezni. A társadalom sem szakíthatja el magát hosszú ideig a szellemi léttől, hiszen ezzel saját maga természetes fejlődéséről mond le.

A harmadik megjegyzés magára a szellemi életre vonatkozik. Hosszú ideig tartott az a korszak, amelynek lényegéhez tartozott, hogy a kimondott gondolat, főképpen pedig a kimondott igazság esetében a *kimondás* volt a fontos, a valódi tett. A magyar szellemi életnek is alkalmazkodnia kell a megváltozott társadalmi feltételekhez, a gondolatban magát a gondolatot kell tettek látnia, azt kell értelmeznie. A fentebb ismertetet vitá jó példát mutat a gondolatok gondolatként való értelmezésére, ha azonban visszhangjára gondolok, akkor azt tapasztalom, hogy e téren is van még minek megváltoznia ebben az országban. (*JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke és a Tisztatáj Alapítvány, 1993.*)